

ІВАНЧЕНКО

Леся Антонівна,

кандидат історичних наук, краєзнавець,
завідувачка науково-дослідного відділу
Музею книги і друкарства України

ivanch2008@gmail.com

(м. Київ)

**ФЕРАПОНТ ПЕТРОВИЧ САЄНКО (1891–1923) – ПЕРШИЙ
ОЧІЛЬНИК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ШКОЛИ В БОРЗНІ**

Серед постатей, які сприяли розвитку сільського господарства були ті, що займали поважні урядові посади, а були й звичайні вчителі, управителі нижчих сільськогосподарських шкіл, праця яких на ниві культурного просвітництва, поширення сільськогосподарських знань і навиків серед населення, внесок у сільськогосподарську дослідну справу (районування культур) посідає вагомe місце. На жаль, у силу різних історичних причин, імена багатьох пішли в забуття. Серед таких – Ферাপонт Петрович Саєнко (1861–1923) – перший очільник Нижчої сільськогосподарської школи 2-го розряду в м. Борзні, (Чернігівщина), почесний громадянин міста. Завдяки його наполегливості, цілеспрямованості, освітній заклад досить швидко зайняв авторитетне місце серед подібних в регіоні, а шкільні угіддя із занедбаних ділянок перетворились на квітучі сади. В даній публікації на основі архівних документів та документів з сімейного архіву родини Саєнко, зроблено огляд за першу п'ятирічну діяльність школи.

Ключові слова: Саєнко Ф.П., Кочубеї, Кинашівка, Борзна, Дубровський П.М., сільськогосподарська школа, Борзнянський державний сільськогосподарський технікум.

**FERAPONT PETROVYCH SAYENKO (1861–1923) –
THE FIRST HEAD OF AGRICULTURAL SCHOOL IN BORZNA**

Among the contributors to the development of agriculture were those who held prominent government positions, and were ordinary teachers, managers of lower agricultural schools, whose work in the field of cultural education, dissemination of agricultural knowledge and skills among the population, contribution to agricultural research (zoning cultures) took a significant place. Unfortunately, due to various

historical reasons, many names have been forgotten. Among them is Ferapont Petrovich Sayenko (1861–1923) – the first head of the Lower Agricultural School of the 2nd category in Borzny, (Chernihiv region), honorary citizens of the city. Thanks to his perseverance, singleness of purpose, the educational institution quickly took an authoritative place among similar ones in the region. And the school land from abandoned land turned into blooming gardens. In this publication, based on archival documents and documents from the family archives of the family Sanko. A review is given for the first five-year activity of the school.

Keywords: *Sayenko FP, Kochubei, Kinashivka, Borzna, Dubrovsky PM, agricultural school, Borznyan state agricultural college*

ФЕРАПОНТ ПЕТРОВИЧ САЕНКО (1861–1923) – ПЕРВЫЙ УПРАВЛЯЮЩИЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ШКОЛЫ В БОРЗНЕ

Среди личностей, которые способствовали развитию сельского хозяйства были те, которые занимали важные правительственные должности, а были и обычные учителя, управляющие низших сельскохозяйственных школ, работа которых в области культурного просвещения, распространения сельскохозяйственных знаний и навыков среди населения, вклад в сельскохозяйственное опытное дело (районирование культур) занимает важное место. К сожалению, в силу различных исторических причин, имена многих ушли в забвение. Среди них – Ферапонт Петрович Саенко (1861–1923) – первый управляющий Низшей сельскохозяйственной школы 2-го разряда в г. Борзна, (Черниговщина), почетный гражданин города. Благодаря его настойчивости, целеустремленности, учебное учреждение достаточно быстро обрело авторитетное место среди подобных в регионе, а школьные уголья на заброшенных участках превратились в цветущие сады. В данной публикации на основе архивных документов и документов из семейного архива Саенко сделан обзор за первую пятилетнюю деятельность школы.

Ключевые слова: *Саенко Ф.П., Кочубей, Кинашевка, Борзна, Дубровский П.М., сельскохозяйственная школа, Борзнянский государственный сельскохозяйственный техникум*

Прізвище Саєнки на сьогодні добре відоме в мистецьких колах державного та світового рівня. В першу чергу, завдяки унікальним творам Олександра Ферапонтівича Саєнка (1899–1985) – митця-декоратора, Народного художника УРСР, учня і соратника багатьох знаних художників, зокрема М. Бойчука, В. Кричевського, М. Приймаченко та ін. У його доробку унікальні праці, виконані технікою мозаїки соломкою, ткані вироби, мальовані картини тощо. Феномен Саєнків має чітку ознаку династійності – донька Ніна та онука

Леся – майстрині, продовжувачки родинних традицій на ниві мистецтва та громадської діяльності. До цієї родини Саєнків належить громадського діяча, почесний громадянин Борзни кінця ХІХ ст. – Ферапонт Петрович Саєнко (1861–1923) [13, с. 13]. Він зробив вагомий внесок в розвиток районуваного садівництва. Як очільник, стояв біля витоків створення навчального закладу Борзенської (до 1917 вживалось борзенська(кий)) Нижчої школи садівництва, городництва і бджільництва 2-го розряду (нині Борзнянський державний сільськогосподарський технікум).

Його батько, Петро Саєнко, в селі Кинашівка, неподалік Борзни, був управителем маєтку просвітника і мецената, культурного діяча, українського драматурга М.М. Кочубея (1863–1935). У маєтку власники організували театральні спектаклі, влаштовували благодійні концерти, облаштовували госпіталі, маєткові землі надавали під дослідні поля (*домашній архів родини Саєнко: Щоденник Маргарити Саєнко. Запис 1903, 2 червня–5 серпня; Лист Маргарити Саєнко до подруги Варі. 1905, травень*). Крім того, коштом М.М. Кочубея створювались музеї, школи, засновувались лікарні. Господарі надавали прихисток Ганні Барвінок та іншим відомим діячам того часу [9; 16, с. 127]. Відвідуючи маєток Кочубея Олександр Ферапонтович формував свої мистецькі смаки [13, с. 16]. Звідти вбирали агрономічні навички і приклад зразкового «кочубейського» господарювання Ферапонт Петрович і Микола Ферапонтович Саєнко («кочубейське» – саме так це слово звучало в родині Саєнків). Князь М. М. Кочубей був один з ініціаторів і попечителів організованої в Борзні школи [19, арк. 274].

Необхідність і користь школи для Борзнянщини була очевидною – адже за своїми ґрунтово-кліматичними умовами, якістю земель, вона мала добрі задатки для міцного і прогресивного розвитку сільського господарства, однак, через обмеженість фахових знань та фахівців – результати були не надто втішними [17, с. 57]. Це зазначив у своїй доповіді голова Комісії Борзенського Комітету з потреб сільськогосподарської промисловості: «В Борзенському повіті основою є землеробство, яке залежне від двох факторів – праці і

капіталу. Об'єктом праці є земля. Таким чином, землеволодіння, землекористування і технологія обробітку, мають стати підмогою в селянському господарстві, а воно слабо розвинуте в нашому повіті, як і кустарні промисли. Питання прогресивного сільського господарства не можливе без розвитку питання про сільськогосподарську освіту і навички» [17, с. 116].

Документальні джерела засвідчили, що на засіданнях Чернігівського губернського комітету з потреб сільськогосподарської промисловості неодноразово ставилося питання про корисність створення нижчих сільськогосподарських шкіл. Акцентувалось, що такі школи доцільно створювати в різних за ґрунтовими і господарськими показниками місцевостях. Термін навчання в них має становити чотири роки. Крім того, при тих школах мали організовуватись зразкові господарства, дослідні і показові поля; результати дослідів повинні розповсюджуватись серед селян [17, с. 76]. Такі заходи мали б застерігати від занепаду господарств, сприяти розвитку і збільшенню прибутків. Зазначалось, що на створення шкіл має надати кошти Уряд, бо затрати на облаштування ферм, закупівлю інвентарю, земельних ділянок вимагають великих капіталовкладень. Тож земству та поміщиками не під силу виконати це самостійно. Земство могло би надавати допомогу на утримання шкіл. Та головною умовою ставилось облаштування інтернату і безплатного навчання селянським дітям [17, с. 97]. Окрім надання освіти, необхідним у таких закладах ставало навчання ремеслам – виготовлення різного роду побутових виробів, теслярству, ковальству, тим, які йдуть поряд з сільським господарством [17, с. 97].

Інспектор сільського господарства в Чернігівській губернії А.П. Черепов вносив свої рекомендації, зазначав, що облаштування нижчих сільськогосподарських шкіл досить витратне: «...і добре, якби поміщики надавали можливість практикувати учням в їхніх господарствах, а також платили за це стипендії. А місцевий уряд допомагав встановити зв'язок між

існуючими центрами сільськогосподарської промисловості і місцевим населенням» 17, с. 101–106].

Питання заснування школи садівництва також неодноразово піднімалось на засіданнях Борзенської повітової земської управи. У 1896 р. до Чернігівської губернської земської управи було надіслано прохання гласних Борзенського земства, зокрема члена кошторисної комісії Григорія Никодимовича Вовк-Карачевського (1832–1914), члена ревізійної комісії Миколи Володимировича Котляревського (*р.н.*), й Олімпія Михайловича Білозерського (1831–1904) [11, с. 5]. В документі зазначалось, що повітове земство, бере за основу урядові розпорядження: «Нормальне Положення про нижчі сільськогосподарські школи від 27 грудня 1883 р.», «Думки Державної Ради про меліоративний кредит від 6 травня 1896 р.», та доручає управі клопотати перед Міністерством землеробства і державних маєтностей про облаштування нижчої 2-го розряду школи садівництва, городництва і бджільництва в Борзні на ділянках земської садиби [2, с. 492–495; 1, с. 366–371]. А також просить надати кредит у 6 000 руб. на побудову шкільних приміщень і закладення бджільника та зразкового розплідника плодкових саджанців [12, с. 436–438]. Борзенська земська управа уповноважила голову губернської управи подати це клопотання в Департамент землеробства і сільської промисловості особисто. Поїздка до Петербургу передбачала також отримати погодження міністра для заснування в Борзні зазначеного сільськогосподарського освітнього закладу. Позику просили на 15 років з першим погашенням у 1898 р. 1/15 (однієї п'ятнадцятої) частини виданого кредиту і 4 % річних. Планували весною 1897 р. почати перші роботи.

Щодо прохання гласних Борзенського земства, то губернська земська управа надала відповідь, що буде клопотати на губернському зібранні «в межах правил, які практикуються в доповіді губернської управи за № 120», – дозволити організувати такий заклад і запропонувала взяти позику терміном на три роки під 4,5 % [12. С. 437]. Уже взимку, 16 лютого 1897 р., чернігівський губернатор повідомив: «У відповідь на прохання Борзенського повітового земського зібрання чергової XXXII сесії 1896 р. п. міністр схвалив заснування

такого закладу, адже він матиме корисне значення для всієї Чернігівської губернії. Департамент, за дорученням п. міністра, просить губернатора сприяти та доповісти згодом про хід задуманої справи» [12, с. 438]. Відповідно, губернська Губернська комісія з народної освіти надала дозвіл на видачу Борзенському земству позики в 6000 руб. терміном на 10 років зі ставкою 4 % річних.

Для організації школи Борзенська управа придбала занедбану садибну ділянку на околиці міста, виконала всі необхідні роботи. В жовтні 1898 р. заклад відкрили.

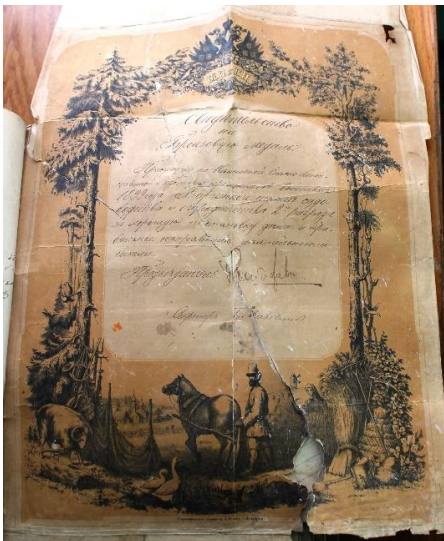
Перед тим, на одному із засідань Борзенського земства в 1898 р. Ферапонта Петровича Саєнка вшанували за його зразкову 18-ти літню вчительську діяльність в повіті. На знак пошани його було обрано почесним громадянином Борзни та призначено керівником новоствореного сільськогосподарського навчального закладу.

На той час Ферапонт Петрович мешкав у Кинашівці, був одружений з Мотроною Іллівною Федюрко (1861–1938). Родина виховувала п'ять дітей – Маргариту (1889), Миколу (1891), Марію (1894), Петра (1897), Олександра (1899). Підтримка, взаємодопомога, товариськість створювали ту ауру, яка панувала в родинному оточенні Саєнків. Вони були дружні з родинами художника Ге, Кулішами, Костецькими та ін. Це була спілка однодумців, котра формувала естетично-моральні засади, вчинками пропагувала людяність, вирізнялась послідовними прогресивними поглядами.

Ферапонт Петрович віддавав себе всього роботі. Ганна Барвінок згадувала відвідини шкільних угідь Борзенської школи через п'ять років після відкриття: «Се Бог послав для користи людської нам хорошого терплячого працівника, земляка добродія Терапонта Петровича Саєнка, котрий од зорі до зорі ходить по грядках, не зважа на росу, а иноді на спеку, або й вітер

холодний, копошиться, культивує той сад, що колись був трухлий-похилий... Провидінне дало йому духову і фізичну силу оживити безплідну затужавілу землю, запліснілу, майже закинуту, зарослу кропивою, то курячою сліпотою, то хмелем, то будяками, лопухом. Та треба була погладити баюри, глинища. Йому все це удалось невсипнучим трудом викоринити і зробити таку принадну і корисну людям школу» [4, с. 222].

Аналіз досліджених документів свідчить, що для розквіту та зростання справи, імені закладу було вкладено багато щоденної непосильної праці очільника та учнів [19, арк. 242–258]. Результати були помітні оточуючим і втішали трударів. Ферাপонт Петрович у листах доньці Маргариті описував свої будні: «1903, 9 листопада, Борзна – С.-Петербург. Прости, голубочко, що довго не писав. Тепер багато роботи, що іноді їм стоячи і швидко-швидко, спати доводиться мало. ... Зібрання Земства і шкільні... Багато роботи в саду... Їздили на виставку у Ніжин – отримали дві медалі, золоту і бронзову... Нових учнів цього року прийняли 17; ... побудували нові теплиці, і так багато квітів там і кімнатних рослин!» *(домашній архів родини Саєнків: Лист Ферапонта Петровича доньці Маргариті, 1903, 9 листопада, Борзна – С.-Петербург).*

Як зазначав управляючий у звіті за 1902 р., щоб отримати такий результат, «приходилось землю під розплідник очищати від старого сливняку, в'язів, орішини, старих будівель і всього іншого ... виключно з учнями відвойовували крок за кроком, розробляли ґрунт на більш-менш годних ділянках» [19, арк. 244].

Наявні матеріали Державного Чернігівського архіву про Борзенську школу садівництва дають досить скупку картину роботи цього навчального закладу в роки його становлення. Однак, для уважного дослідника ретельне ознайомлення з окремими фрагментами, вимальовує картину цілісного, – воно

досягнуто шляхом порівняння роботи Борзенської школи садівництва з роботою раніше створених закладів такого типу.

Передумовою виникнення нижчих сільськогосподарських шкіл в Російській імперії було розпорядження 1883 р., про яке уже згадувалось вище. «Нормальне Положення про нижчі сільськогосподарські школи» [2, с. 492–495]. Це дало можливість відкривати їх в кожному повіті. Одним із перших очільників такого закладу був Павло Михайлович Дубровський (1857–1916). Родом з с. Гамаліївки, що за 130 км від Борзни, він у 1882 р. закінчив Петровсько-Розумовську землеробську академію. Певний час працював у Курському статистичному бюро. З 1884 р. йому було доручено керувати сільськогосподарським освітнім закладом в маєтку К.П. Арнольдї на хуторі Кучерівському Суджанського повіту Курської губернії. Зі звітної документації цієї школи відомо, що результати були схвальні [15, арк. 58]. Практичний досвід П.М. Дубровського був високо оцінений урядом.

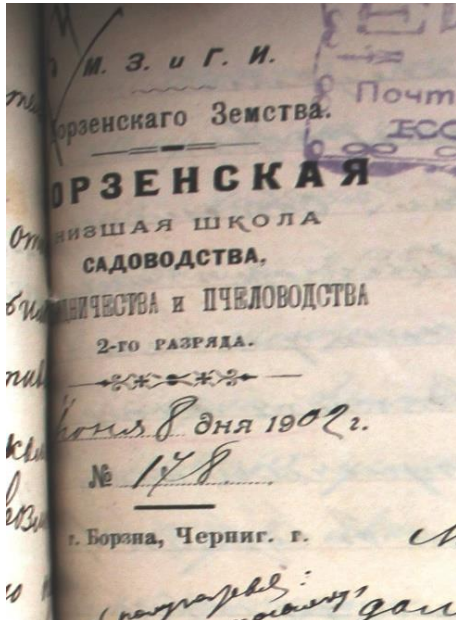
У 1889 р. Міністерство землеробства і державних маєтностей для розвитку сільськогосподарської промисловості та дослідної справи в порядку експерименту запроваджувало посаду губернських агрономів. Восени 1889 р. П.М. Дубровського було призначено Полтавським губернських агрономом [3, с. 267]. У 1892 р. Міністерство народної освіти спільно з Департаментом землеробства Міністерства землеробства і державних маєтностей удосконалювали програми для Нижчих сільськогосподарських шкіл 1-го і 2-го розрядів. В розробці змін і доповнень, навчальних підручників та посібників для викладачів, пояснювальних записках до програм брали участь члени Вченого Комітету МЗіДМ, до котрого на той час входив і П.М. Дубровський [5, с.1]. За зміненими програмами працювала і Борзенська школа садівництва.

Аналіз документів школи періоду керівництва Ф.П. Саєнка дозволив виявити, що поряд з навчанням, практичними заняттями, очільник школи приділяв неабияку увагу обміну досвідом та культурному розвитку учнів і персоналу. В дослідженому матеріалі – численне листування з різними установами і закладами про купівлю посадкового матеріалу (саджанців) [19,

арк. 11, 49, 132, 148], насіння [19, арк. 40, 76, 87а, 115, 160], різноманітного сільськогосподарського знаряддя [19, арк. 51, 121], і начиння [19, арк. 240, 296], хімічних препаратів, добрив [19, арк. 270], канцелярських товарів [19, арк. 156], лози для плетення виробів [19, арк. 175, 218]; закупку будівельного матеріалу [19, арк. 182, 184, 185], та оплату робіт [19, арк. 140]; продаж посадкового матеріалу [19, арк. 111, 207], насіння; оголошення-запити про практику учнів [19, арк. 169, 209]; листування щодо працевлаштування [19, с. 279, 161–162, 298], закупівлі підручників, художніх книг і підписки журналів [19, арк. 170]. Чинне місце займають листи-прохання до Борзенського земства надати проїзні пільгові квитки учням школи [19, арк. 148]; листи прохання до ботанічних садів, інші заклади організувати екскурсію для учнів і викладачів тощо. Як результат роботи керівника – захоплюючі розповіді колег [19, с. 204, 228, 260–261 об., 271] і учнів про здійснені подорожі, екскурсії, обміни досвідом [19, с. 230, 297].

Задуми Ферапонта Петровича, підкріплені фаховими знаннями, кропіткою працею та реальним прагматизмом, давали позитивні результати. За 1902 р. він звітував: «Ґрунти характеризуються сильною засміченістю пірієм, лободою та ін. Ділянка землі для садового розплідника була покрита старими деревами. І не дивлячись на вищеназвані перешкоди, при наявності хорошої якості дичок, маємо хороші результати – сильні деревця. Однолітки яблунь досягають до 2 аршин у висоту (*аршин за старою мірою рівний 72 см; в даному випадку – близько 140 см*), з товщиною до $\frac{3}{4}$ вершка (*вершок за старою мірою рівний $1/16$ сажня = 4,5 см*) [19, арк. 266]. На деяких місцях є деревця з аршин, товщиною в олівець – це серед груш. ... До осені 1901 року доводилось задовольнятися дичками, які надавали місцеві лісники – любителі садівництва. Потім купували за низькими цінами – через малі асигнування повітового земства за цією статтею. І лише весною 1902 р. вдалось придбати якісні дички з плодового розсадника Іздрикова.

Не менш важливим є обробіток ґрунту. Перекопана на $\frac{3}{4}$ аршину земля дає матеріал, який тішить око ... При такому обробітку окуліровані однолітки уже на 2 році дають 1 ярус крони і гарно розвинену мичковату корінну систему [19, арк. 247]. Місцевість під розплідником гарно захищена від північно-

східних вітрів господарськими будовами школи. $\frac{1}{4}$ частина розплідника знаходиться на крутому (до 20 %) схилі. Незначна втрата весняних вод на цій площі компенсується ретельним розпушуванням землі навколо. Ґрунт тут за складом глинистий чорнозем на піщаній основі, і та легка кірка, яка утворюється після дощу, легко розбивається дерев'яними граблями» [19, арк. 245].

Аналіз звітних документів закладу доводять, що становлення Борзенської школи відбувалось з великими труднощами, часом – просто непосильною працею. «Через відсутність живого інвентаря (мається на увазі коней, волів), нестачу фінансування для найму робочих рук, обробіток ґрунту для саду проводиться учнями» [19, арк. 248–249] – зазначав у звіті Ф.П. Саєнко. «Прокопку починаємо, коли земля не липне до лопати. В середньому за 8 годин роботи 1 людина перекопує 5–8 кв. сажнів Лопати німецькі круглі. ... Протягом літа землю в розпліднику розпушують вилолопатами. Полив був за нестачею весняних вод лише у 1900 р. Тягаємо відрами з колодязя, возимо в бочках тачкою. Взагалі, земля хороша, опадів природних вистачає. Після викопування саджанців площа відпочиває рік-два, використовується під городні культури – сіємо буряки, моркву, картоплю, пікірувальні грядки, медоносні трави» [19, арк. 248–249].

За досить короткий період, Борзенська школа стала авторитетним закладом. Учнів запрошували в різні регіони країни. Наприклад, у 1901–1902 н.р. практику проходили:

- Білзор Іван Іванович – біля Ічні, Борзенського повіту Чернігівської губернії, хутір Романовщина, маєток князя В.А. Добижа;

- Ветер Микита Якович – в Сімферополі, в садовому розпліднику А.І. Пастака (1861–1932) (тепер це парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Салгірка»);

- Галаган Павло Романович – в Майнівській сільськогосподарській школі села Щаснівки, Козелецького повіту (тепер Бобровицький коледж економіки та менеджменту ім. О.О. Майнової НУБіП України);

- Довгаль Іван Савович – в маєтку Клейменова Ханинського поштового відділення у Лихвинському повіті Калужської губернії (тепер ця місцевість в Суворовському районі Тульської області);

- Кошик Павло Іванович – в садовому розпліднику М.Ф. Вороного, м. Журавка, Пирятинського повіту, Полтавської губернії, (у 1885 р. там було відкрито одно з перших в Російській імперії підприємств з переробки лікарських рослин) [8, с. 99; 20];

- Моїсейко Іван Сидорович – у с. Верхня Писарівка, Вовчанського повіту, Харківської губернії в майстерні з виготовлення плетених корзин В.Г. Колокольцова (1837–1934);

- Ракоїд Григорій – в маєтку Раковського в с. Сиволож Борзенського повіту;

- Руденко Гаврило – у Києві на Сирці, в садовому розпліднику Карла Георгійовича Майєра (нині це Сирецький дендропарк [14];

- Стороженко Іван – в маєтку родини Ге на однойменному хуторі (біля залізничної станції Плиски);

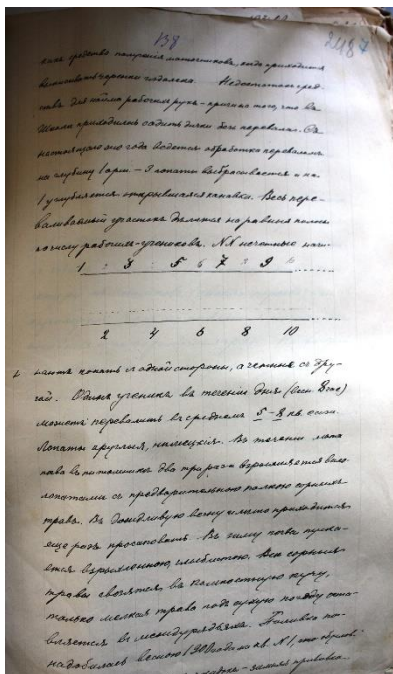
- Григорович Семен Йосипович – поштово-телеграфна контора в м. Єйськ Кубанської губернії [19, арк. 168].

Ферапонт Петрович – був шляхетна і смілива людина, вчив своїх дітей та вихованців бути чесними, мужніми, берегти чистоту людських почуттів і високих помислів. Був для них взірцем відданості гуманістичним ідеям, патріотизму, садівником, що виплекав у дитячих серцях почуття любові до

рідної землі, отчого дому [13, с. 14]. Одне із просвітницьких бажань управляючого було створення музею в Школі. Для реалізації задуму Ф.П. Саєнко випросив у Петра Миколайовича Ге (1859–1939) картини його батька Миколи Миколайовича Ге (1831–1894). На жаль, в буремні часи початку ХХ ст. експонати було розпорошено по різних закладах Чернігівської губернії.

Окремо, хочеться зазначити, що син управляючого – Олександр Ферапонтович Саєнко (1899–1986) був ініціатором створення музею Школи на базі Борзнянського сільськогосподарського технікуму. Музей було відкрито у 1964 р. Провідною ідеєю експозиції є історія створення Школи садівництва, її вплив на розвиток сільського господарства краю. Серед експонатів музею можна бачити «Свідоцтво козака Конашівського Борзенської волості Івана Сидоровича Моїсейка 1882 р.н.», та його ж «Посвідчення про проходження практики в майстерні плетених виробів Василя Григоровича Колокольцова, видане 21 грудня 1901 р.».

Ф. П. Саєнко обрав фах за покликом душі. У 1880 р. він закінчив Коростишівську вчительську семінарію і отримав звання вчителя початкового

училища. В школі садівництва читав ботаніку. Протягом усього життя постійно займався «самокультивацією», вирізнявся ерудованістю, шляхетністю, працелюбством, цілеспрямованістю. Надихав цим учнів, це виявлялось в успіхах школи. Ілюстрація цьому – грамоти за призові місця та свідоцтва на отримання медалей за участі в сільськогосподарських виставках [19, арк. 7].

У журналах вихідної документації Школи наявні записи про численні запити-листи з побажанням працювати в школі садівниками [19, арк. 161, 162, 279].

А також запити землевласників надати їм практикантів (учнів) і садівників (випускників) за досить пристойну, як на той час, платню [19, арк. 169]. Отже, популярність школа була відома не лише в повіті та губернії.

Популярністю користувались і продукція Борзенської нижчої школи садівництва, городництва і бджільництва. Садовий розплідник у 1903 р. займав площу «з дорогами 1 десятин 2240 кв. сажнів» (1 десятина = 1,09 га, 1 сажень = 142 см) [19, арк. 242]. Вся площа була поділена на поля, розташовувалась на багатьох ділянках (латках). Ферапонт Петрович вміло використовував надані чи даровані ділянки, пристосовуючи кожен за призначенням, мотивованими умовами розташування, якістю ґрунтів, місцевими потребами, введенням новизни тощо. Посадковий матеріал набирив популярності серед місцевого населення, що спонукувало збільшувати посадкові площі – брати у найм чи купувати.

У звітній документації школи, для більшого розуміння тексту, поміщені схеми висадки дичок, перелік сортів, кількість вирощеного та проданого посадкового матеріалу. «Головне місце в розпліднику становлять яблуні – 72 %, груші – 15 %, для кісточкових припадає 5–6 %. Попитом користуються яблуні, груші, вишні, сливи. Абрикоси і персики майже не відомі серед місцевого населення, та вже й на них йде попит. Вирощених в останній рік щеп не вистачило в продажу [19, арк. 244]. ... Через доступну ціну саджанців, їх купують і бідні селяни, то ж Наглядова рада Школи вирішила відпускати в одні руки не більше 20-ти шт.» [19, арк. 249].

У ході продажу саджанців учні школи надавали консультації покупцям. Для мотивації селянина-садовода також роздавали друковані правила догляду за саджанцями. А ще було введено послугу – виклик спеціаліста (учнів) за помірну плату на місце для консультації, якщо такі знаходились в околицях Борзни чи неподалік [19, арк. 250]. Це мало слугувати стимулом, щоб в подальшому заохотити селян записуватись на сільськогосподарські курси, читання, бесіди, звертатись за порадами до спеціалістів.

На шкільних ділянках вирощували і полуницю, виписану з садових закладів К.И. Мейєра в Києві [19, арк. 251]. «Популярністю в населення користуються сорти Ананасна – для варення, Шарплес – столовий сорт і сорт Король Альберт Саксонський» [19, арк. 251]. При Школі були посадки малини і

шипшини [19, арк. 262]., різних сортів смородини. «Неаполітанська – хороша для вина. Живці з неї вирощуємо для продажу весною 1903 р.» [19, арк. 251].

Як уже зазначалось, риси господарника, притаманні Ф.П. Саєнку дозволяли йому використовувати кожну надану чи придбану ділянку за призначенням. То ж у Школи, окрім плодового, був парково-декоративний розплідник і берегова ділянка, на якій вирощували 15 видів лози для плетіння (саджанці надало Уманське училище садівництва) [19, арк. 252]. «Лоза в нас молода, ще не придатна для промислових потреб – хіба на осінь 1903 р., тому плетені вироби в школі виготовляють з лози, яку отримують від В.Г. Колокольцова з Харківської губернії» [19, арк. 173]. З декоративних сортів у розпліднику вирощували бірючину, каштан кінський, горіх, тополі пірамідальну та канадську, сосну, ялину [19, арк. 252].

В 1903 р. різновіковий плодovий сад школи розташовувався на 3 десятинах 756 кв. сажнів. Старий сад в двох ділянках загальною площею 1,5 дес. – там деревам по 40–60 років. Це яблуні: антонівка різних сортів, боровинка, апорт Олександра, золотарівка, мирончик, мирон, пепинка, скланка, путівка, солодкі літні, фунтовка, фінлінські розові, рейнське бобове, циганка [19, арк. 253]. Груші: бабка, іллінка, римська масляна, сакарка, солянка, трубка, покровка, пероружвіт. Управляючий занотовува у щоденник: «Місцеве населення розкупує плоди солянки, адже вона дуже смачна, придатна для мочіння, і довго зберігається, а от іллінка – ранній сорт, найкращий для цукатів [19, арк. 253]».

В молодому саду Школи налічувалось 85 дерев, віком по 10–12 років – він займав площу 1937 кв. саж. Там росли яблуні голубок, тирявка, груші зелена столова, бергамот осінній, лимонна, іллінка. «Бергамот – найбільш популярна, бо лежить до лютого» – зазначав у записах Ф.П. Саєнко [19, арк. 254].

Восени 1901 р. Ферাপонт Петрович з викладачами та учнями заклав кісточковий сад. Для цього було виписано якісний посадковий матеріал аж із Краснокутщини Харківської губернії – у відомого помолога Івана Івановича

Каразіна (1834–1903) [19, арк. 63; 6, с. 12]. Асортимент був такий: вишні – англійські ранні, аморель королівська, королева гортензія, дюшес Паліо, прекрасна із Шатні, лотівка, шпанка пізня, янтарна; черешня – бігаро, гедельфінська, денісена жовта, фрома солодка; сливи – абрикосовидна основ'яненська, абрикосовидна браунауерал, Анна Шпет, Анна Лаузонч, гановерська, діапре фіолетова, катеринославська, коше, мірабель рання, мірабель жовта, пердригона, піссарді, еселінгера рання; венгерки: італійська, цукрова, Гартвіса, столова; ренклоди – фіолетовий, зелений, де Бове, граф Альтон [19, арк. 254].

Весною 1902 р. на площі 1835 кв. сажнів у двох ділянках було закладено маточний сад, в якому переважали 3-річні яблуні [19, арк. 255].

Ф.П. Саєнко тішився – справа приносила йому задоволення, тож стверджував: «Різноманітність садів у господарстві дає можливість виконувати дуже різні роботи по догляду за деревами, що сприяє засвоєнню різних навичок у вихованців школи» [19, арк. 255]. Проміжними культурами на ділянках з дорослими деревами була городина, медоносні трави. Це також урізноманітнювало асортимент продуктів виробництва, відкриваючи ще один сегмент діяльності школи – технічну переробку плодів. Для цього було зведено низку господарських будівель. До однієї з них встановлено сушарку Рідера № 2 для фруктів і овочів, до іншої – сушарку Ошаніна. В різних відділах будівлі розташовувались: шафа для обкурювання матеріалу перед сушінням; млинок для подрібнення яблук і груш, щоб отримати м'якоть на повидло; різноманітні численні прилади для очистки фруктів і овочів; американські машини для чищення і вибивання серцевини, начиння для подріблення і різання матеріалу, вибирачі кісточок зі слив і вишень тощо [19, арк. 256].

У якості експерименту Школа в невеликих кількостях виготовляла сушені продукти, плодове вино готувались у школі в невеликих кількостях з метою експерименту. Якщо вироблені продукти користувались популярністю, то на наступний рік виготовляли більшу кількість продукції. Задля для цього докупляли сировину в населення. Зокрема, це згадується в записах про

виготовлення полуничного вина [19, арк. 258]. В школі вино виготовляли 4-х сортів – яблучне, смородинове, малинове і полуничне [19, арк. 258]. Сушені овочі були в асортименті – морква, петрушка, пастернак.

Певну інформацію про багатогранну діяльність школи надали квитанції про пересилання різнорідного матеріалу – насіння, саджанців, книг тощо, що надходили до станції Плиски, неподалік Борзни (*тоді Києво-Воронізької залізниці*). Інша гілка, котрою могли послуговуватися при отриманні – станція Доч, Лібаво-Роменської залізниці. З поштових документів встановлено, що школа вела листування з садовими товариствами та майстернями сільськогосподарських знарядь, книжковими складами і сільськогосподарськими навчальними закладами ближніх і віддалених губерній. Серед них – Брянської земської управи склад кустарних плетених виробів на станції Голіцино [19, арк. 12], Богородське лісництво Московської губернії [19, арк. 33], Південно-російське товариство заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості в Полтаві [19, арк. 40, 50], плодовий розплідник А.І. Пастака [19, арк. 82] тощо. Листувалися із низкою закладів і приватних осіб з Владикавказу [19, арк. 81а], Сімферополя [19, арк. 82], Києва, Харкова, Санкт-Петербурга, Москви, Риги [19, арк. 298, 424], Пензи [19, арк. 302], Ростовської, Нижегородської Вятської, Вороніжської, Кубанської [19, арк. 279], Калузької [19, арк. 298] губерній, Ніжина, Карасубазара [19, арк. 76] тощо.

Отже, школа садівництва уже за перших п'ять років існування виконала завдання, котрі на неї поклалися – провела закладення нових садів, розширила асортимент садових культур і городини, налагодила шляхи реалізації продукції, а також вирішила просвітницько-популяризаторські питання [19, арк. 296–296 зв.]. До школи приходили запити на працевлаштування з різних губерній Російської імперії, а випускників школи запрошували на роботу. Виставкові ярмарки та з'їзди не оминали увагою й радо експонували продукцію Борзенської Нижчої школи садівництва городництва і

бджільництва. Крім того, рядки звіту управляючого школою доповнюють його задоволення роботою.

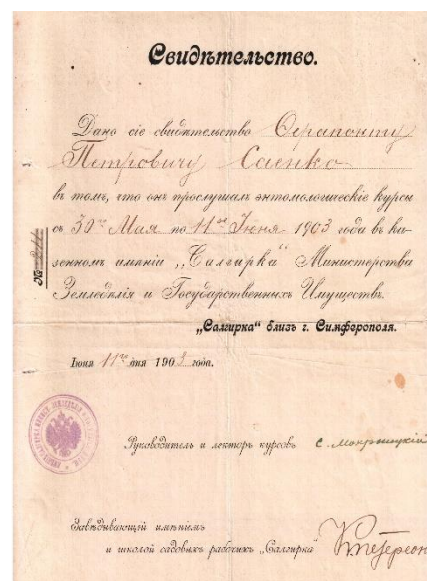

Ферапонт Петрович – у пошані містян і мешканців повіту, вважався хорошим керівником, дбав про культурний розвиток очолюваного закладу та краю, вирізнявся прогресивними поглядами, підтримував народовольчі ідеї. Як уже зазначалось, таким було і коло друзів. Голова Борзенської земської управи Лев Іванович Білозерський (1876–?) висловлював думки про надання сільськогосподарської освіти дівчаткам. У 1902 р. на одному з губернських засідань в пункті

«розповсюдження сільськогосподарських знань і вмінь», зазначав про необхідність в обов'язковому порядку надавати сільськогосподарські знання дітям шкільного віку обох статей [17, с. 78].

У травні 1903 р. Ферапонт Петрович Саєнко був направлений Міністерством землеробства і державних маєтностей на сільськогосподарські ентомологічні курси в «Салгірку», про що зберіглись документи в домашньому архіві родини Саєнко, які для дослідження люб'язно надала донька Ніна Олександрівна Саєнко (1944 р.н.).

Упродовж 1905–1906 р. Російською імперією покотилась низка нападів на поміщицькі садиби. Не минула вона і маєток М.М. Кочубея у Кинашівці [10, арк. 58]. Як писав пізніше Ф.П. Саєнко: «Будучи в школі наставником, я не вводив туди політики. Правда, що мої учні в ці буремні роки були захоплені напрямком до вільнолюбства і протесту. Протесту більш дитячого. Це пробігла скрізь така хвиля. Зачепила вона і учнів школи» (домашній архів родини Саєнко: Лист Ферапонта Петровича Миколі Володимировичу (Котляревському). 1908,

грудень, Пінега, Архангельська губернія – Чернігів). Заколот негативно позначився на житті родини Саєнків. Ферапонта Петровича заарештували, відправили на далеку північ, у Пінегу Архангельської губернії. Та, незважаючи на це, шана та повага у багатьох людей до управляючого школи не зменшилася, коло друзів допомагало Мотроні Іллівні у вихованні дітей.

В звіті за 1908 р., у графі «Вплив школи на населення Борзни і околиць в справі поширення сільськогосподарських знань», повідомлялось: «...про це віддаю перевагу сказати словами першого управляючого школи Ф.П. Саєнка, який більше 8-ми років трудився над створенням школи і пильним оком спостерігав зв'язок з місцевим населенням – до школи населення відноситься з довірою [19, арк. 1052].

Наступником став Володимир Миколайович Брендель (1882–?) – зросійщений німець шведського походження, дворянин. Народився в Москві. У 1907 р. з відзнакою закінчив Юрїївський ветеринарний інститут (Ліфляндської губернії) [18]. За покликанням душі поїхав туди, де була потреба хороших фахівців. Борзна для нього залишилась одним з улюблених міст. Там народилась його донька, відома художниця Ольга Брендель (1923–1999). Ферапонт Петрович повернувся в Борзну після 1917 р.

Між родинами склались дружні стосунки, які продовжувались до кінця ХХ ст. Шлях агронома обрав один з синів – Микола Ферапонтович Саєнко (1891–1952). Він закінчив Чернігівське реальне училище, аграрне відділення політехнічного інституту в Києві. Працював агрономом у Вінниці, у Москві – в Цукротресті, агрономом – в Алма-Аті й Карабулаху (Казахстан) [13, с. 326].

В буремні двадцяті Школа садівництва переїхала з Борзни в село Кинашівку в маєток Кочубея. Та, чи то через ідеологічні непорозуміння, чи по необережності, будинок, в котрому розташовувалась, згорів, і заклад повернувся у місто. Почалася інша епоха...

Народжена і зрощена ініціативою небайдужих, непересічних людей борзенського краю, діяльність яких мала державотворче значення, Нижча сільськогосподарська школа садівництва, городництва і бджільництва 2-го

розряду функціонує до сьогодні як Борзнянський державний сільськогосподарський технікум.

Список використаних джерел та літератури

1. № 12892. – мая 6. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак. 1896 г. Июня 25, ст. 846 «О ссудах на сельскохозяйственные улучшения»). Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание третье : [С 1 марта 1881 года по 1913 год] : [В 33-х т.]. СПб. ; Пг. : Гос. тип., 1885–1916. Т. 16 : 1896 : [В 2-х отд-ниях]. 1899. [1896](http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/3590-otd-nie-1-ot-12355-13610-i-dopolneniya-1899#mode/inspect/page/370/zoom/4) (отд.1, № 12355–13610 и доп.). ULR <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/3590-otd-nie-1-ot-12355-13610-i-dopolneniya-1899#mode/inspect/page/370/zoom/4> (дата звернення : 08.10.2019).
2. № 1919 декабря 27. Высочайше утвержденное Нормальное Положение о низших сельскохозяйственных школах 1883 г. Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание третье : [С 1.03.1881 г. По 1913 г.] : [В 33-х т.]. СПб. ; Пг. : Гос. Тип., 1885–1916. Т. 3 : 1883 : СПб., 1886. – С. 492–495. URL <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/3574-t-3-1883-ot-1293-1933-i-dopolneniya-1886#mode/inspect/page/497/zoom/4> (дата звернення : 08.10.2019).
3. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год. / [сост. Д. А. Иваненко]. Полтава. тип. Д. Н. Подземского, 1901. 600 с.
4. Барвінок Ганна. Садовнича школа. *Літературо-Науковий Вістник / Наук. т-во ім. Шевченка*. Ред. ком.: В. Гнатюк, М. Грушевський д-р І. Франко. Львів, 1904. Т. XXVII. Вересень. С. 219–222.
5. Записка Члена Совета Министра Земледелия и Государственных имуществ, Тайнаго Советника Н.П. Москальского, о программах для низших сельскохозяйственных школь. Программы Преподавания специальных предметов въ низших сельскохозяйственных школахъ 1-го разряда. Центральный Державний Історичний архів України. Ф. КМФ-12, оп. 1, спр. 302. акр. 1.
6. Кичунов Н.И. Основянский акклиматизационный садъ Ивана Ивановича Каразина / Изд. Южно-рус. о-ва акклиматизации. 1900. № 12. С. 12–14.
7. Лобас П.О. Кочубей Михайло Миколайович. Енциклопедія сучасної України. Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т.Г. Шевченка, Ін-т енциклопедичних дослід. НАН України. Редкол. І.М. Дзюба, А.І. Жуковський (та ін.). К. : ТОВ «НВП Поліграфсервіс», 2014. Т. 15: Кот–Куз. 712 с .
8. Морозова А.В. Нові документи до біографії Г.Ф. Вороного. *Архіви України Науково-практичний журнал № 2–3, 2018*. К. : Державна архівна служба України; Український інститут національної пам'яті; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України; Державний центр збереження документів НАФ, 2018. 268 с.

9. Назаренко Віталій Жива вода і панський спадок на березі Борзенки URL : <https://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/69265-zhiva-voda-i-panskii-spadok-na-berezi-borzenki.html> (дата звернення : 08.09.2019).
10. О беспорядках в Черниговской губернии. Рапорта и переписки уездных исправниковъ о крестьянскихъ волненияхъ и столкновенияхъ съ полицией въ Черниговской губернии, Центральний державний історичний архів України. Ф. 1439 Черниговское губернское жандармское управление, оп. 1, спр. 505.
11. Приложение № 1. Списокъ губернскихъ гласныхъ, участвовавшихъ въ заседании XXXII очередной сессии 1896 г. *Приложение къ журналамъ Черниговского губернского земского собрания XXXII очередной сессии 1896 г.* Черниговъ, Тип. Губ. Земства, 1897. *Земський сборникъ Черниговской губернии № 7-й июль.* Издание Чернигов. зем. упр. Чернигов, Тип. Губ. Зем., 1898.
12. Приложение № 93 Отношение въ Черниговскую губернскую земскую управу гласныхъ Борзенского уезда Г.Н Волк-Карачевского, Н.В. Котляревскаго, и О.М Белозерскаго по вопросу о ссуде в 6000 р. на устройство въ г. Борзне школы садоводства, огородничества и пчеловодства / *Приложение / Земський сборникъ Черниговской губернии № 9-й сентябрь.* Издание Чернигов. зем. упр. – Черниговъ, тип. Губ.зем., 1898.
13. Саєнко Ніна. Олександр Саєнко: до становлення і розвитку українського монументально-декоративного мистецтва ХХ століття: Книга-альбом. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 560 с. 264 іл.
14. Сирецький дендропарк. Історія створення URL : <http://syrets-dendropark.kiev.ua/history-of-creating-the-arboretum.html> (дата звернення : 05.12.2019).
15. Списокъ лицъ, состоящихъ подъ надзоромъ въ Курской губернии, Державний архів Курської області. Ф. 33 Курское губернское управление, оп. 2, спр. 5744. 72 арк.
16. Терлецький В.В. Та в староцах ще краще полюбилися / Кохані славетних. Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. 152 с.
17. Труды местныхъ комитетовъ о нуждахъ сельскохозяйственной промышленности. XLVII. Черниговская губерния. Санкт-Петербург: Тип. П.П. Сойкина, 1903. 442 с. + VII.
18. Хьынчажъ Тенгиз. Самая прибрежная в Абхазии усадьба семьи Брендель или « У лукоморья дуб зеленый» URL : <http://kiaraz.org/page135/> (дата звернення 02.12.2019).
19. Циркуляры и распоряжения Департамента Земледелия Министерства Земледелия и Государственныхъ Имуществъ, присланные управляющему Борзенской низшей школы садоводства, огородничества и пчеловодства, присланные къ исполнению. Прошения о зачислении въ школу. Накладные на отправку грузовъ. Счета магазиновъ Москвы, Петербурга, Одессы, Киева на товары, отпущенные школе. Державний архів Чернігівської області. Ф. 1230, Борзенська низшая школа садоводства, огородничества и пчеловодства. оп. 1, спр. 1.

20. Шокало О. Георгій Вороний. Світовий геній математики з українським серцем. 150 ліття. URL <http://4hvyliia.com/ukraina/henij-matematyky-z-ukrainskym-sertsem.html> (дата звернення 02.12.2019).

REFERENCES

1. № 12892. – маія 6. *Vysochaishee utverzhdennoe mnenye Hosudarstvennogo Soveta (Sobr. Uzak. 1896 h. Yiunia 25, st. 846 «O ssudakh na sel'skokhoziaistvennye uluchsheniya»*. [№ 12892. – May 6. The highest approved opinion of the State Council (Collect. Uzak. June 1896, June 25, Article 846 “On loans for agricultural improvement”]. *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii : Sobranie tret'e : [S 1 marta 1881 hoda po 1913 hod] : [V 33-kh t.]*. SPb. ; Ph. : Hos. typ., 1885–1916. T. 16 : 1896 : [V 2-kh otd-nyiakh]. 1899. 1896 (otd. 1, № 12355–13610 i dop.). URL <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/3590-otd-nie-1-ot-12355-13610-i-dopolneniya-1899#mode/inspect/page/370/zoom/4> (data zvernennia : 08.10.2019). [in Russian].

2. № 1919 dekabria 27. *Vysochaishe utverzhdennoe Normalnoe Polozhenye o nyzshykh sel'skokhoziaistvennykh shkolakh 1883 h.* [№ 1919 December 27. The Highest Approved Normal Regulation on the Lower Agricultural Schools of 1883]. *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii : Sobranie tret'e : [S 1.03.1881 h. Po 1913 h.] : [V 33-kh t.]*. SPb. ; Ph. : Hos. Typ., 1885–1916. T. 3 : 1883 : SPb., 1886. S. 492–495. URL <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/3574-t-3-1883-ot-1293-1933-i-dopolneniya-1886#mode/inspect/page/497/zoom/4> (data zvernennia : 08.10.2019). [in Russian].

3. (1901). *Adres-kalendar i spravochnaia knizhka Poltavskoy gubernii na 1901 hod.* / [sost. D.A. Yvanenko]. [Address-calendar and reference book of the Poltava province for 1901]. Poltava. typ. D.N. Podzemskoho. 600 s. [in Russian].

4. (1904). Barvinok Hanna. *Sadovnycha shkola*. [Gardening school]. *Literaturo-Naukovyi Vistnyk / Nauk. t-vo im. Shevchenka. Red. kom.: V. Hnatiuk, M. Hrushevskyy d-r I. Franko*. Lviv. T. XXVIII. Veresen'. S. 219–222. [in Ukrainian].

5. *Zapyska Chlena Soveta Ministra Zemledeliia i Hosudarstvennykh imushchestv, Tainaho Sovetnika N.P. Moskal'skaho, o prohrammakh dlia nizshykh sel'skokhoziaistvennykh shkol*. [Note by the Member of the Council of the Minister of Agriculture and State Property, Secret Advisor N.P. Moskalskago, about programs for lower agricultural school]. *Prohrammy Prepodavaniya spetsyalnykh predmetov v nizshykh sel'skokhoziaistvennykh shkolakh 1-ho razriada. Tsentralnyy Derzhavnyy Istorychnyy arkhiv Ukrainy. F. KMF-12, op. 1, spr. 302. akr. 1.* [in Russian].

6. Kychunov N.Y. (1900). *Osnovianskyy akklimatizatsyonnyy sad Ivana Ivanovycha Karazina*. [Osnovyansky acclimatization garden of Ivan Ivanovich Karazin]. / *Yzd. Yuzhno-rus. o-va akklymatyzatsyy. 1900. № 12. S. 12–14.* [in Russian].

7. Lobas P.O. (2014). *Kochubey Mykhailo Mykolaiovych*. [Kochubey Mikhailo Mikolayovich]. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. Nats. akad. nauk Ukrainy, Nauk. t-vo im. T.H. Shevchenka, In-t entsyklopedychnykh doslid. NAN*

Ukrainy. Redkol. I.M. Dziuba, A.I. Zhukovskyi (ta in.). K. : TOV «NVP Polihrafservis». T. 15: Kot–Kuz. 712 s. [in Ukrainian].

8. Morozova A.V. (2018). *Novi dokumenty do biohrafii H.F. Voronoho*. [New documents to G.F. Voronoi]. *Arkhivy Ukrainy. Naukovo-praktychnyi zhurnal* № 2–3, 2018. K. : Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy; Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty; Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva imeni M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy; Derzhavnyi tsentr zberezhennia dokumentiv NAF, 2018. 268 s. [in Ukrainian].

9. Nazarenko Vitaliy. *Zhyva voda i panskyi spadok na berezi Borzenky* [Alive water and pansky decline on the Birch Borzenki]. URL : <https://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/69265-zhiva-voda-i-panskii-spadok-na-berezi-borzenki.html> (data zvernennia : 08.09.2019). [in Ukrainian].

10. *O besporiadkakh v Chernihovskoy gubernii. Raporta i perepiski uezdnykh ispravnikov o krest'ianskikh volneniyakh i stolknoveniyakh s politsey v Chernihovskoy gubernii*. [On the riots in the Chernihiv province. Reports and correspondence of the district police officers about peasant unrest and clashes with the police in the Chernihiv province]. Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy. F. 1439 Chernyovskoe gubernskoe zhandarmskoe upravlenye, op. 1, spr. 505. [in Russian].

11. (1898). *Prylozhenye № 1. Spysok gubernskykh hlasnykh, uchastvovashykh v zasedanii XXXII ocherednoy sessii 1896 h.* [Appendix N 1. List of provincial vowels participating in the meeting of the XXXXII regular session of 1896]. *Prylozhenie k zhurnalam Chernihovskoho gubernskoho zemskoho sobraniia XXXII ocherednoy sessii 1896 h.* Chernihov, Typ. Hub. Zemstva, 1897. *Zemskiy sbornik Chernihovskoy gubernii № 7-y yul'*. Izdanie Chernihov. zem. upr. Chernihov, Typ. Hub. Zem. [in Russian].

12. (1898). *Prylozhenye № 93. Otnoshenie v Chernyovskuii gubernskuii zemskuii upravu hlasnykh Borzenskoho uezda H.N Volk-Karachevskaho, N.V. Kotliarevskaho, i O.M. Belozerskaho po voprosu o ssude v 6000 r. na ustroystvo v h. Borzne shkoly sadovodstva, ohorodnychestva i pchelovodstva* [Appendix N 93. Relationship to the Chernihiv Provincial Zemstvo Council of the Vowels of the Borzen County G.N. Volk-Karachevskago, N.V. Kotlyarevskago, and O.M. Belozerskago on the issue of a loan of 6000 rubles. to establish a school of gardening, horticulture and beekeeping in Borzne / *Prylozhenye / Zemskiy sbornik Chernyovskoi gubernyy № 9-y sentiabr.* Izdanye Chernihov. zem. upr. Chernyov, typ. Hub.zem.. [in Russian].

13. Saienko Nina. (2003). *Oleksandr Saienko: do stanovlennia i rozvytku ukrains'koho monumentalno-dekoratyvnoho mystetstva XX stolittia: Knyha-albom*. [Oleksandr Saenko: before the formation and development of the Ukrainian monumental and decorative art of the XX century: Book-album]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. 560 s. 264 il. [in Ukrainian].

14. *Syretskyi dendropark. Istorii stvorennia* [Syretsky arboretum. History of creation]. URL : <http://syrets-dendropark.kiev.ua/history-of-creating-the-arboretum.html> (data zvernennia : 05.12.2019). [in Ukrainian].

15. *Spisok lits, sostoishchkh pod nadzorom v Kurskoy gubernii*. [The list of persons consisting of supervision in the Kursk province]. Derzhavnyy arkhiv Kurskoi oblasti. F. 33 Kurskoe gubernskoe upravlenye, op. 2, spr. 5744. 72 ark. [in Russian].
16. (2006). Terletskyy V.V. *Ta v staroshchakh shche krazhe poliubyls'*. [But in the old age, they fell in love even better]. / Kokhani slavetnykh. Hlukhiv: RVV HDPU, 2006. 152 s. [in Ukrainian].
17. (1903). Trudy mestnykh komitetov o nuzhdakh selskokhoziaistvennoy promyshlennosti. XLVII. Chernyhovskaia gubernyia. [Proceedings of local committees on the needs of the agricultural industry. XLVII. Chernihiv province]. Sankt-Peterburh: Typ. P.P. Soikyna. 442 s. + VII. [in Russian].
18. Khynchazh Tenhyz. *Samaia prybrezhnaia v Abkhazii usad'ba sem'i Brendel' ili «U lukomoria dub zelenyy»*. [The most coastal manor of the Brendel family in Abkhazia or “Green oak near the seaside”]. URL : <http://kiaraz.org/page135/> (data zvernennia 02.12.2019). [in Russian].
19. *Tsyrkuliary i rasporiazheniia Departamenta Zemledeliia Ministerstva Zemledeliia i Hosudarstvennykh Imushchestv, prislannye upravliaiushchemu Borzenskoi nyzshei shkoly sadovodstva, ohorodnichestva i pchelovodstva, prislannye k ispolneniiu. Proshenyia o zachisleniia v shkolu. Nakladnye na otpravku hruzov. Scheta mahazinov Moskvy, Peterburha, Odessy, Kieva na tovary, otpushchennye shkole*. [Circulars and orders of the Department of Agriculture of the Ministry of Agriculture and State Property sent to the manager of the Borzen Lower School of Horticulture, Gardening and Beekeeping, sent to be executed. Requests for admission to school. Delivery notes. Accounts of stores in Moscow, St. Petersburg, Odessa, Kiev for goods released to the school]. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. 1230, Borzenskaia nizshaia shkola sadovodstva, ohorodnichestva i pchelovodstva. op. 1, spr. 1. [in Russian].
20. Shokalo O. *Heorhii Voronyy. Svitovyy heniy matematyky z ukrainskym sertsem. 150 littia*. [Georgiy Voroniy. World math genius with Ukrainian heart. 150 years]. URL <http://4hvyliia.com/ukraina/henij-matematyky-z-ukrainskym-sertsem.html> (data zvernennia 02.12.2019). [in Ukrainian].

Рецензент:

Рогожа М.М., д.і.н., доцент
Коваленко Н.П., д.і.н., с.н.

Надійшла до редакції 09.11.2019 р.